

QUTFIDDIN DEHKANOV,

O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“KULLIYOTI SA’DIY” BIR QO‘LYOZMASINING MANBASHUNOSLIK TADQIQI

Annotatsiya: Ma’lumki, mumtoz adabiyot vakillari ijodi, xususan, asarlarining bus-butun holida hozirgi kunga qadar yetib kelishida kulliyotlarning o‘rni va ahamiyati beqiyos. Mazkur maqolada Sa’diy Sheroziyning 14 asarini o‘zida jamlagan hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi Qo‘lyozmalar fondida №564 inventarda saqlanayotning kulliyotning qisqacha ilmiy tavsifi bayon etilgan. Qo‘lyozma manbashunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etilib, uning o‘ziga xosligi, adabiyotshunoslik fani uchun zaruriy jihatlari fan doirasidan kelib chiqqan holda ilmiy baholangan. Kulliyot tarkibiga kiritilgan har bir asarga maxsus to‘xtalangan hamda adabiy manbashunoslik sohasi bo‘yicha qisqacha tavsif etilgan. Shuningdek, Sa’diy Sheroziy adabiy faoliyati va ijodiy merosining ahamiyatiga ham to‘xtalangan.

Kalit so‘zlar: kulliyot, devon, qo‘lyozma, xattot, muzey, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik, fehrist, debocha.

Аннотация: Известно, что роль и значение куллиатов в творчестве представителей классической литературы несравненны, в частности, их произведения во всей своей полноте дошли до наших дней. В данной статье дано краткое научное описание коллекции из 14 произведений Саади Широzi, хранящейся в настоящее время в описи № 564 Государственного литературного музея имени Алишера Навои Академии наук Республики Узбекистан. описано. Рукопись была исследована с точки зрения источниковедения, а ее оригинальность, необходимые для литературоведения аспекты были научно оценены, исходя из объема науки. Каждое произведение, вошедшее в “Куллият”, специально рассмотрено и кратко описано в области литературного источниковедения. Также была затронута значимость литературной деятельности и творческого наследия Садиa Широzi.

Ключевые слова: коллекция, диван, рукопись, каллиграф, музей, текстология и литературное источниковедение, каталог, предисловие.

Annotation: It is known that the role and importance of culliat is incomparable in the creation of representatives of classical literature, in particular, their works have reached the present day in their entirety. In this article, a brief scientific description of the collection of 14 works of Saadi Shirozi, which is currently stored in the Inventory No. 564 of the State Literature Museum named after Alisher Navoi of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, is described. The manuscript was researched from the point of view of source studies, and its originality, necessary aspects for the science of literature were scientifically evaluated based on the scope of the science. Every work included in Kulliyat is specially addressed and briefly described in the field of literary source studies. The importance of literary activity and creative heritage of Sa’diy Shirozi was also touched upon.

Key words: collection, divan, manuscript, calligrapher, museum, textology and literary source studies, catalog, preface.

Mazkur qo‘lyozma O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi Qo‘lyozmalar fondida №564 inv.da saqlanmoqda. Muallifi – Shayx Muslihiddin Sa‘diy Sheroziy (1210-1302). Ushbu qo‘lyozma shaklan juda chiroyli ishlangan bo‘lib, uni Sharq qo‘lyozma manbalarining durdonalaridan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Muqovasiga e‘tibor berib qaralidigan bo‘lsa, charmdan ishlangan, chetlariga mayda gullar naqshi tushirilgan, oltin suvi bilan zarhallangan, o‘rtada katta va uning tepa va pastki qismlarida shu naqshning kichik holatida o‘yib ishlangan naqshi bordir. Uning ichki tarafida jadval joylangan. Jadval 4 bo‘limdan iborat har bir bo‘limi o‘ziga xos gullar bilan bezatilgan va tilla suvi yuritilgan. Asarning boshlanish qismida 17 varag‘ bo‘sh qoldirilgan. Qo‘qon qog‘ozidan iborat ushbu varaqlar keyinchalik kitob ta‘mirlangan vaqtida kiritilgani yaqqol ko‘rinib turadi.

Asosiy matn boshlangan sahifaning 1-a sahifasida qo‘lyozmaning yaqin o‘tmishdagi saqlanayotgan muassasalarining o‘zgarishi natijasida 3 dona pechat bosilgan bo‘lib, 1-sahifaning yuqori qismida ”№1 “Qo‘lyozmalar instituti Qo‘lyozmalar fondi №1” bosilgan ustidan binafsha rang sharikavoy ruchka bilan “X” (“iks”) shaklida chiziqli tortilgan. 2-sahifaning o‘rtalarida kirill alifbosiga asoslangan o‘zbek yozuvida “БЫСТАВКА ИХВ. №2 НАБОИЙ” yozuvlari tushirilgan pechat bosilgan. Ustidan binafsharang sharikavoy ruchka bilan “X” shaklida chiziqli tortilgan. 3-muhr: “نوائى عدييات موزيى قوليازمه لار فاندې” “Navoiy adabiyot muzeyi Qo‘lyozmalar fondi” o‘rtasiga binafsha rang sharikavoy ruchkada №1 deb yozilgan hamda “كليات سعدى” “Kulliyoti Sa‘diy” deb qizil siyoh bilan yozib qo‘yilgan.

Matn Samarqand qog‘oziga qora va qizil siyoh bilan nasta‘liq xatida juda yaxshi ko‘chirilgan. Yirik asarlarning boshlanishida oltin suvi, qora va ko‘k ranglar bilan asar nomlari o‘rtasiga bitilgan juda chiroyli lavhalar ishlangan. Har asar boshlangan birinchi sahifa zarhal va turli ranglar bilan chizilgan bezaklarga ega. Qo‘lyozmada matn joylanishi: har bir sahifada turli ranglar bilan ikki bo‘limli jadval chizilgan bo‘lib, u umumiy hajmda 9x17sm dan iborat bo‘lib, birinchi jadval 6,5x17 sm, ikkinchi jadval 2,5x17sm. Uning katta qismiga matn 18 qator qilib va kichik qismiga esa, 12 qator qiyg‘ochlatib ko‘chirilgan. Sahifalarni tartiblash va raqamlashtirish keyinchalik amalga oshirilgan bo‘lib, qora to‘sh bilan A sahifaning tepa chap burchagida arab raqami bilan raqamlangan va B sahifaning so‘ngida ham poygirlar uzliksiz qayd etib borilgan.

Asar 1 b sahifadan chiroyli unvon ichida “ديباچہء کلياتي شيخ سعدى” “Debochai kulliyoti Shayx Sa‘diy” sarlavhasi bilan boshlangan. Boshi va oxirida bir necha bo‘sh varaqlar bor. So‘nggi 443 sahifada kolofon matni, kitob sohibining muhri bor.

Muqovasi qizil rangli charmdan, oltindan o'yib ishlangan naqshlari bor. Jami: 443 sahifa. O'lchami: 16x26,5 sm. [1]

Qo'lyozma muallifning quyidagi asarlaridan iborat:

1. “ديباچهء کلیاتی شیخ سعدی” “Debochai kulliyoti shayx Sa'diy” (1a-41a). Kulliyot tarkibidagi debochani manbashunoslik xususiyatlarini yoritishdan avval, mazkur debocha haqida matnshunos-manbashunos va adabiyotshunos olimlarning fikrlariga e'tibor qaratish lozim. Sadriddin Ayniy “Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy” nomli ilmiy tadqiqotida dastlab alifbo asosida devon tartib berish odat emasligini ta'kidlab, Sa'diy devonini alifbo asosida tartibga solish Besutun taxallusli Ali ibn Ahmad ibn Abu Bakr degan shaxs tomonidan amalga oshirilganligini so'zlaydi.

Shu o'rinda Sadriddin Ayniy Sa'diy “Kulliyot”iga Besutun tomonidan yozilgan debochani qisqacha mazmunini keltiradi: “...Bir g'azalni Sa'diy kulliyotidan qidirib topolmadik. Shu munosabat bilan do'stlar mendan Sa'diy devoniga fehris tuzishimni iltimos qildilar. Men 726 (1326)-yilda bu ishni bitirdim. Shu vaqtda do'stlardan biri Sa'diyning bir baytini menga yozib berib, bu bayt bor g'azalni topib berishimni so'radi. Men o'z fehrisim bo'yicha qancha qidirsam ham, u g'azalni topolmadim. Chunki men fehrisni g'azalning bosh harfi bo'yicha tuzgan edim. Haligi bayt g'azal o'rtasidagi bayt bo'lgani uchun topib bo'lmadi. Shu voqeadan so'ng bu tartibning xato ekanligini anglab, qaytadan ishlab, fehrisni har g'azalning oxirgi harfi bo'yicha tuzdim va bu ishni 734 (1334)-yilda tugatdim” [2].

Shuningdek, professor Sh.Shomuhamedov ham Sa'diy “Kulliyot”idagi she'rlarning qofiya va radifga qarab alifbo asosida Ali ibn Ahmad ibn Abu Bakr Besutun tomonidan joylashtirilganligini ta'kidlaydi: “Muslihiddin Abu Muhammad Abdulloh ibn Mushrifiddin Sa'diy Sheroziy (1210-1291/1292) Sharq mamlakatlari bo'ylab 20 yillik sayohati davomida Kichik Osiyo, Misr, Xuroson, Sharqiy Turkiston, Hindiston kabi mamlakatlarga sayohat qilgan. XIII asr o'rtalarida Sherozga qaytib kelgan. Fors-tojik adabiyotida Sa'diyning maqomi juda yuksak. Xususan, Damashqda “Bo'ston” (“Sa'diynoma”, 1257) va Sherozda “Guliston” (1258) asarlarini yozgan va Sheroz hukmdori Abubakr ibn Sa'd (1226-1260)ga taqdim qilgan. Sa'diy g'azalni mustaqil janr darajasiga ko'targan. U g'azalchilikdagi o'zigacha olib borilgan tajribalarni rivojlantirib, takomilga yetkazgan, keyin bu janrni Hofiz Sheroziy yuksak cho'qqiga olib chiqdi. Sa'diy g'azallari 4 devondan iborat bo'lib, ular “Tayyibot” (“Latif g'azallar”), “Badoye” (“Yangi g'azallar”), “Xavotim” (“Xotima g'azallar”) va “G'azaliyoti qadim” (“Eski g'azallar”)dan iborat. Sa'diy ikki tilda yoziladigan she'r turi – mulamma' (shir-u shakar)ning ham asoschisi. Arab tilini yaxshi bilganligidan u arabcha misra va baytlarni forsiy bilan uyg'unlashtirib, ushbu shaklni ixtiro qilgan. Sa'diy tarje'band janrini ham rivojlantirgan. Shoir fors-tojik badiiy nasrining ham asoschisi hisoblanadi. Ungacha faqat maktublar, hujjatlar, ilmiy va tasavvufiy asarlar, adabiy harakterdagi tarixiy lavhalargina nasrda yozilgan. Uning asarlari o'sha davrda yaratilgan ikki “Kulliyot”i orqali saqlangan. Biri shoir vafotidan 37 yil o'tganidan so'ng Ali binni Ahmad binni Abu Bakr Besutun tomonidan tuzilgan “Kulliyot” bo'lib, 19 bo'limdan iborat. Kitobning kirish qismida to'plovchi “Kulliyot” ustida 7 yil ishlaganligini, ko'pchilikning maslahati va yordami bilan bu ishni amalga oshirganini yozadi. Ikkinchi “Kulliyot” XIII asrga oid bo'lib, kim tomonidan to'planganligi yozilmagan. Shu ikki manba asosida Eron olimi Muhammadali Furo'g'iy 1941-yilda Sa'diy “Kulliyot”ini nashr ettirgan, “Kulliyot”ga, diniy-falsafiy, nasriy asarlardan tashqari, “Guliston”, “Bo'ston”, “Arab qasidalar”, “Fors qasidalar”, “Tarje'band”, shuningdek, 4 devoni kiritilgan. Asar 18 bo'limdan iborat bo'lib, 10 dan ortiq janrdagi asarlarni o'z ichiga oladi.

BMTning Tinchlik Kengashi binosi peshtoqiga “Guliston”dan olingan quyidagi misralar bitilgan:

بنی آدم اعضای یک پیکرند
که در آفرینش ز یک گوهرند

چو عضوی به درد آورد روزگار
دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی غمی
نشاید که نامت نهند آدمی

*Banī 'ādam a'zā-ye yek peykar-and
ke dar 'āfarīn-aš ze yek gowhar-and
čo 'ozvī be dard āvarad rūzgār
degar 'ozvhā-rā na-mānad qarār
to k-az mehnat-ē dīgarān bīqam-ī
na-šāyad ke nām-at nahand ādamī*

“Odam bolalari ibtidoda bir gavhardan bino bo‘lganlari tufayli yaxlit bir vujud kabidirlar. Binobarin, zamon uning bir a’zosiga jarohat yetkazsa, boshqa a’zolari ham o’z tinchini yo‘qotadi”.

Sa’diy Sheroziy o’zidan keyingi Sharq adabiyotiga kuchli ta’sir ko’rsatgan. Chunonchi, Ali-sheer Navoiy “Devoni Foni”da shoir g’azallariga 22ta tatabbu’ bog‘lagan [3].

Besutun tomonidan tuzilgan kulliotga qaytadigan bo‘lsak, qo‘lyozmaning 1b sahifasiga chiroyli unvon ichida “يزارش يدعس خيش يتاي لك.ءهچابيد” “Debochai kulliyoti shayx Sa’diy Sheroziy” sarlavhasi qo‘yilgan va dastlabki majlis hamddan iborat. 2a sahifa chap hoshiyada:

“ازشهاد اتفاق اين بنده نحيف و اضعف خلق الله و اجوى بهم الى رحمته” deya, duo mazmunidagi gap kiritilgan. 2b sahifasining tepa qismida: “تج كتاب” degan yozuv bor. 3a sahifada chap hoshiyada uch misra kiritma mavjud bo‘lib, “ورسالة کرده بود شانزده كتاب و شش رساله” (tuzilgan majmua 16 kitob va 6 risoladan iborat) ma’nosi anglashiladiki, bu qilingan kitobatga sharhdir. 6b sahifaning quyi chap tomonida kichik jadval ichidagi oxirgi ikki misra boshlanishi qo‘lyozma shika’stlanishi oqibatida yo‘qolgan. Shundan so‘ng 10a sahifaning so‘nggiga qadar unda-bunda bir qizilda bitilgan bayt yoki nazm so‘zlari uchramasa bir xilda terib yozilavergan. Bu sahifa so‘nggi, katta jadval oxirida birinchi majlis tugaganligi va ikkinchi majlis boshlanganligi haqida ma’lumot berilgan. Ikkinchi majlis “قال الله تعالى يا ايها الذين امنوا اتقوا الله” kalimalari bilan boshlanib, munojotdan iborat. Va bu majlis 14b sahifaning o‘rtasida “واختتم لنا الولاية محمد عليه السلام خاتم النبيين ورسول بالعالمين” jumalari bilan yakunlangan. Huddi shu yerdan uchinchi majlis boshlanadi. “قال رسول الله” lafzi bilan na’t boshlangan va 16a sahifaning oxirida: “و تصدق علينا ان الله بخيري” so‘zlari bilan yakunlangan.

Aynan shu sahifaning eng pastida “المجلس المتصدقين الرابع” sarlavhasi bilan 4-majlis boshlanadi.

Basmalaning arabcha-forscha variantlari bilan boshlangan. Bu yozuvlar matn qiyg‘ochlatib kiritilgan kichik ramkaning boshidan boshlangan va 19a sahifaning o‘rtalarida quyidagicha so‘zlar bilan yakunlangan: “اليوم حديد تمت مجالس الرابع وحسن توقيقه”

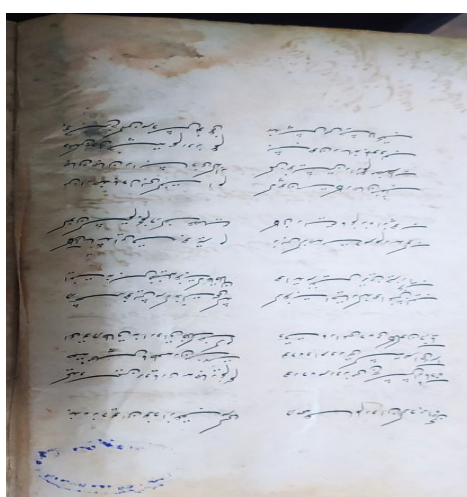
Asar kelgan yeridan hech qanday ochiq joy qoldirilmagan holda davom ettiriladi. Bu esa beshinchi majlisning sarlavhasi: “المجلس الخامس”

Boshlanishi: “راده الكن يصاعم ممه زا ار ام الكل” “مدت عا ط ق يوت و” Allohim bizni barcha ma’siyatlardan asra va tavfiq-u itoat ber). Bu oxirgi majlis bo‘lib, bundan so‘ng risolalar bilan davom ettirilgan.

Oxiri: “فاغفر لي ولوالديك برحمتك يا ارحم الراحمين”

Bu risolalar tarkibida ham majlislarda bo‘lgani kabi, bayt, qit’a, ruboy, hikmat, mav’iza va hikoyatlar o‘rin olgan. 41a sahifagacha davom etadi. Asar oxrida keltirilgan kallofonning so‘nggi so‘zlari: “يا الاله العالمين و يا خيرا الناصرين برحمتك يا ارحم الراحمين تمت الديباجة بعون الله تعالى” kalimalar bilan yakun yasalgan. Asar tugaganlak alomatlar bor lekin, unda na bir makonga va na bir zamonga ishora bor yoki shaxsga ham hech bir ishora yo‘q. Sahifalaridan ayrim namunalar:

da muallif o'zining mulohazalarini kiritgan. Bu o'rinda Shayx Sa'diy Sheroziyning yigirma yillik safar taassurotlaridan qo'lga kiritgan boy hayotiy xulosalari alohida ahamiyat kasb etganligi yaqqol sezilib turadi. Muallif o'z fikrlarini isbotlash uchun ushbu bo'limga to'rt hikoya kiritadi. 116a sahifada, matn qiyg'ochlab kiritilgan qatorda mulozimlarni ko'nglini ko'tarish haqidagi gaplar sarlavha qilib olingan bo'lim boshlanadi. Mulozimlar davlat tayanchi sifatida ta'riflanar ekan ularning qadriga yetish, ayni paytda, mulozimlarning ham adolatli, taqvodor, o'z vazifasining mohir egasi, halol, mehnatkash, epchil, chaqqon, tirishqoq, diyonatli kabi bir qator oliyjanob sifatlar egasi bo'lishlari zarurligi yuzasidan muallifning pand-nasihatlarini bayon etiladi. Bu bo'limda ham fikrlar yuqoridagi kabi to'rt hikoyat bilan dalillanadi. Ammmo oldingi bo'limdan farqli o'laroq bundagi hikoyalar hajm jihatidan ancha kattadir. 123a sahifa "Darvish A'bir va podshohi zolim" hikoyasi. 124a sahifada yomon ovozli mashshoq haqidagi hikoyat keltirilgan. Shu sahifaning b qismida odillik va uning samaralari haqidagi bo'lim bo'lib, 135b sahifadan ikkinchi bob boshlanadi. Bu bobda ehsonning foydalari haqida gap yuritiladi. Bu bob o'z ichiga 34 hikoyatni olib, unda 135b sahifadan 146b sahifagacha, uchinchi bob 146b sahifadan boshlanib, 154b sahifagacha davom etgan va ushbu oraliqda matnda bo'yalgan va hoshiyasiga kiritma tariqasida kiritilgan so'zlar va jumlar yo'q bo'lib, o'z ichiga 36 hikoyatni qamrab olgan. 146b so'ngidan 4 bob shohlar tavoze'lik bobi deb boshlangan va bu bob 165b sahifasiga qadar davom etgan va o'z ichiga 31 hikoyatni kiritgan. 165b sahifadan beshinchi bob boshlangan bo'lib, bu bob nomi "Rizo va tavakkal" deb nomlangan. Bu bobdan 16 hikoyat joy olgan va 170a sahifada nihoyasiga yetgan. 170 b sahifadan 6-bob boshlanib, bu bob nomi "Qanoat"dir. Bu bob 15 hikoyatni o'z ichiga olgan. 176a sahifada tamomlangan. 176a sahifadan 7-bob boshlanib, bu bobda "Tarbiyaning ta'siri" to'g'risida so'z borgan va 183a sahifasigacha davom etgan bo'lib, u o'z ichiga 31 hikoyatni kiritgan. 183b sahifadan boshlangan 8-bob "Shukr" haqida bo'lib, u o'z ichiga 16 hikoyatni olgan hamda 190a sahifagacha davom etgan. 190a sahifadan 9-bob boshlangan bo'lib, faqat u oldingilardak qizil to'sh bilan emas, qora siyoh bilan hoshiyasiga kiritib qo'yilgan. Aftidan kotibning e'tiboridan chetda qolganga o'xshaydi. Bu bob "Tavba" haqida bo'lib, o'z ichiga 28 hikoyatni jamlagan va 197b sahifagacha davom etgan. 197b sahifadan 10-bob boshlanib, bu bob kitobning boshlanishi va yakunlanishi haqidagi bob sanaladi. Sahifalaridan ayrim namunalar:

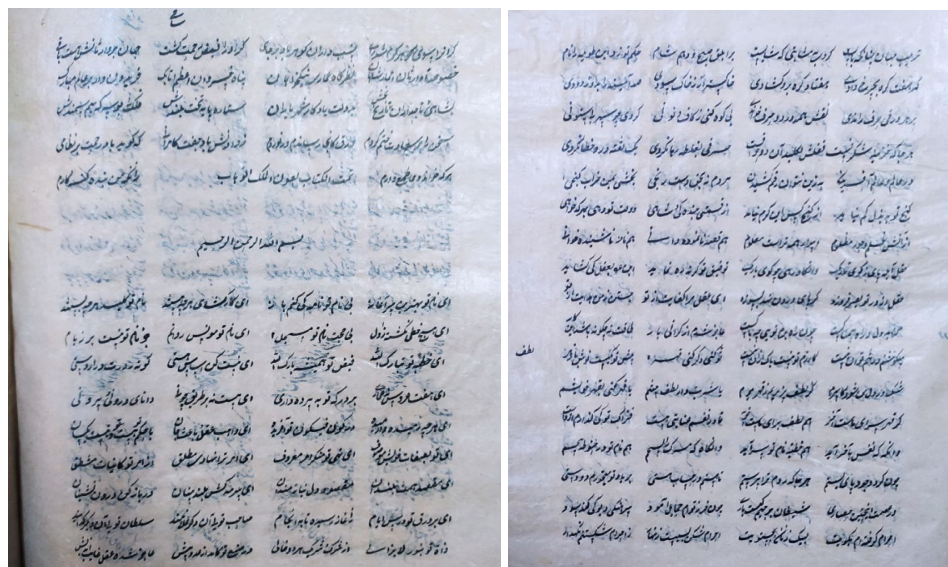
200b sahifadan boshlab, an'anaviy tarzda davom etgan holda matn ustunlari 4tani tashkil qila boshlagan. Bunga sabab oldingi asarlar nasriy yo'l bilan bitilgan bo'lsa bundan keyingi asarlar nazmiy asarlardir.

4. "Qasoidi forsiy" (200b-236a).

5. “Al-tarji” (236b-241a).
6. “Kitobi tayyibot” (241b-325a).
7. “Kitob ul-marosiy” (325b-330a).
8. “Kitob ul-mullaot” (330b-335a).
9. “Kitobi badoyi” (335b-336a).

10. “Kitobi xavotim” (336b-380a).
11. “Kitobi g’azaliyoti qadim” (380b-387b).
12. “Sohibati Shayx Sa’diy” (387b-414b).
13. “Kitobi muzohikot” (414b-421b).
14. “Hazliyot” (421b-443a).

Sahifalaridan ayrim namunalar:

Ko‘chirilgan sanasi –1048/1638-yil. Kotibi – عبد المذنب سعيد بن Abdul Muznab Sa’id bin Ahmad.

Qora va qizil siyoh bilan juda yaxshi ko‘chirilgan. Yirik asarlarning boshlanishida oltin suvi, qora va ko‘k ranglar bilan asar nomlari o‘rtasiga bitilgan juda chiroyli lavhalar mavjud. Har bir asar boshlangan birinchi sahifa zarhal va turli ranglar bilan chizilgan bezaklarga ega.

Qo‘lyozma chiroyli, mayda nasta’liq xati bilan sahifalarga qiyalatib bir ustun shaklida bitilib, atrofi zarhal va ko‘k rangli jadval bilan o‘ralgan. Arabcha sonlar bilan raqamlangan. Boshi va oxirida bir necha bo‘sh varaqlar bor. So‘nggi – 443 sahifada kolofon matni, kitob sohibining muhri mavjud. Muqovasi qizil rangli charmdan, oltindan o‘yib ishlangan naqshlarga ega. O‘lchami: 16x26,5 sm [1].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Sa’diy Sheroziy ijodi nafaqat, fors-tojik adabiyoti uchun, balki butun jahon adabiyoti va madaniyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Uning asarlarining hozirgi kunga qadar bus-butun holida yetib kelishida shoir asarlarini bir joyga jamlagan kulliyotlarning o‘rni alohida qimmatga ega. Ularni matnshunoslik va adabiy manbashunoslik nuqtai nazaridan batafsil o‘rganish, yutuq va kamchiliklari, o‘ziga xosliklarini aniqlash, shoir asarlarining asliyat hamda o‘zbek tillarida ilmiy-tanqidiy, yig‘ma-qiyosiy, ilmiy-ommabop (akademik) nashrlarini amalga oshirish soha vakillari oldidan turgan vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sa’diy Sheroziy. *Kulliyoti Sa’diy Sheroziy*. –Toshkent: O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi Qo‘lyozmalar fondi, №564. – 443 s.
2. Садриддин Айний. *Асарлар. 8 жилдлик, 8-жилд*. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат наириёти, 1967. –Б.178.
3. Шомухамедов Ш. *Саъдий Шерозий*. –Тошкент: ФАН, 1964. –Б.25.